

Szemle

Korszerűtlen elmékedések?*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.8>

Tudományos recenzió írásakor a szubjektív szempontokat legalábbis illik háttérbe szorítani. A jelen sorok szerzője azonban bevallottan elfogult Rainer M. János témaválasztása iránt, hiszen egy olyan korban fordul a szocializmusgondolat rekonstrukciójához Magyarországon, amikor a hivatalos ideológia éppen hogy arra törekszik, hogy mindörökre kitörölje a „létezett” szocializmus történelmi tapasztalatát a kollektív emlékezetből, és a magyarságtudatból kiirtson minden baloldali gondolatot. A módszer ismerős, hiszen, ahogyan Bulgakov is megírta – vagyis Berlioz szájába adta – *A Mester és Margarita* című klaszszikusában, a sztálini gyakorlatban *nem* azt kell bebizonyítani Jézusról, hogy gonosz volt, hanem azt, hogy soha nem létezett. Ilyen módon a 20. századi szocializmusképek rekonstrukciója vagy újragondolása a mai Magyarországon már önmagában is *tett*. A szerző maga is tisztában van vállalkozásának korszerűtlen jellegével, még ha rá is mutat arra, hogy hazánk, mint már olyan sokszor a történelemben, megint ellenkező irányba megy, mint a klasszikus nyugati demokráciák, amelyeket pedig mindenáron utolérni igyekezett: „A szocializmus gondolata, minden látszat, várakozás és a magabiztos állítások ellenére, nem halt meg a szovjet típusú rendszer válságával, de még felszá-

* RAINER M. JÁNOS: *Újratervezés: Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2023. 285 p.

molódásával sem. Amikor a nyolcvanas években Kelet-Közép-Európában a szocializmus lassanként eltűnt a jövőről való gondolkodásból, Nyugaton kivitelezhető szocializmusban gondolkodtak. Ami azóta nemhogy elhalványult volna, hanem intellektuális divathullámokat generált, és a világpolitika parancsnoki magaslatainak közelébe jutott.” (253.) Nem tudunk itt nem némi áthallást sugalmazni a szerző és a kötet szereplői között; hiszen az utóbbiak is általában olyan helyzetben fogalmazták meg a *Mi a teendő?* kérdésre adott válaszaikat, amikor azt a szocializmust, amelyet megálmodtak, vagy újratervezni próbáltak, már vagy a távoli jövőbe, vagy pedig a kiátkozott múltba utalta az a hatalmi elit, amelyet Magyarországon – és ezt húzzuk alá – az egész 20. században csak a külső körülmények, a nemzetközi helyzet „alakulása” tudott megváltoztatni vagy elmozdítani.

Rainer M. János *nem* politikatörténetet ír; munkája a szó legjobb értelmében vett szellemtörténeti vállalkozás, vagyis nem azon van a hangsúly, hogy egy adott szocializmusgondolat vagy reformeszme mennyire volt az adott körülmények között realiztikus (hiszen a két világháború közötti időszak, a népi demokráciák kora, az 1956-os forradalom utáni konszolidáció, vagy az 1968-as új gazdasági mechanizmust követő konzervatív visszarendeződés sem adott valódi politikai keretet a szocializmus újratervezésének), hanem a szerző elsősorban azt kívánja felfejteni, hogy milyen elméleti kísérletek történtek a marxi ideológia- és eszmerendszer *sajátos* magyarországi adaptációjára, egészen konkrétan az egyes gondolkodók milyen módon látták a szocializmust megvalósíthatónak a magyar keretek között. Természetesen nem helyes az egyes szám használata, hiszen a kötetben bemutatott szerzők egymástól olyan eltérő szocializmusképekkel rendelkeztek, hogy azokat vajmi nehezen lehetne beleszuszakolni egy egységes rendszerbe. Rainer M. János valójában a hazai baloldali gondolkodás fejlődésének bemutatására tesz kísérletet egy nagyon sajátos perspektívából. A hangsúly mindig az újratervezésen van, ami a kötet központi fogalma és viszonyítási pontja. Magyarországon – és ezt húzzuk alá – nem „szerves” a kapitalizmus fejlődése; beszélhetünk megkésett modernizációról, gazdasági elmaradottságról vagy perifériális hely-

zetről a modern világgazdaságban, egy azonban biztos: a kapitalizmus „kivülről” jött, vagy legalábbis a gazdaságilag fejlettebb államokkal való érintkezés kényszerítette ki a modernizációt. A „megvalósult” szocializmust ugyancsak kivülről kényszerítette rá Magyarországra a második világháborús vereség és a vasfüggöny létrejötte. A kötet talán legizgalmasabb része éppen annak bemutatása, hogyan alakult ki ebben a feltételrendszerben egy sajátosan magyar újratervezés és az 1956-os megtorlást követően egy olyan konszolidáltabb éra (amit gulyáskommunizmusnak vagy fridzsiderszocializmusnak neveznek), ahol egyáltalán lehetséges volt a nyilvános „újragondolkodás”. Még akkor is igaz ez, ha az „újragondolkodókat” a reformidőszakot követő konzervatív visszarendeződés után „megfegyelmezték” vagy egyenesen elhallgattatták. Az egész korszakban igaz a túrt, a tiltott és a támogatott tudományosság határainak viszonylagos rugalmassága; ami persze nem befolyásolja azt a tényt, hogy az üldözött vagy csak megtúrt „újragondolkodók” jelentős része eljutott odáig, hogy a szocializmus egyáltalán nem megreformálható.

A szerzőt tehát nem a politikai realitások vagy az újratervezés konkrét, gyakorlati lépései foglalkoztatják, hanem azok az *értelmiségi* viták, amelyek a kor szellemi horizontját akkoriban meghatározták. Fontosnak tartom azt a mellékes megállapítást a korszak jeles kutatójától, hogy a reformdöntéseket alapvetően nem az eszmei-ideológiai meggyőződések, hanem a hatalom megtartása motiválta. Az újratervező értelmiségiek viszont egészen más milióben mozogtak, más értékekben gondolkodtak, és megengedhették maguknak a diskurzus egyfajta szabadságát – ami még akkor is igaz volt, amikor csak szamizdatban fogalmazhatták meg nézeteiket. Hiszen egy kritikus értelmiségi *közösség* akkor is létezett – sőt, a hatalom nagyon is odafigyelt a hivatalos nyilvánosságtól elzárt gondolatokra. És ne feledkezzünk el arról a fontos tényről, hogy akkor még volt közönség; nemcsak a sorok között olvasásra gondolok itt, hanem arra is, hogy létezett egy értelmiségi közeg, amely azonos nyelvet beszélt, és közénk tartozni egyfajta rangot is jelentett. Ezt a mai feltételrendszerben mindenképpen érdemes hangsúlyozni.

Rainer M. János képe a szocializmusról és a hazai baloldalról *nem* egyoldalú és kirekesztő, ami olyan sokszor előfordul egy eny nyire átpolitizált témánál. Magyarországon a Tanácsköztársaság bukása után megkezdődött a baloldali gondolat üldözése, kriminalizálása, démonizálása, a „nemzettestből” vagy nemzettudatból való kirekesztése (a „zsidók” és a „kommunisták” azonosítása pedig tragikus módon előkészítette a talajt a holokauszthoz – amely természetesen nem következhetett volna be a nácizmus németországi győzelme nélkül). A világháborús vereség, majd pedig a szovjet típusú rendszer kiépülése nyomán a szocializmus mint ideológia az idegennek tekintett vagy egyenesen üldözött kategóriából hegemon helyzetbe került, ami óhatatlanul a politikum szférájába utalta a szocializmusgondolatot Magyarországon (és persze a többi államban is, ahol bevezették a szovjet típusú rendszert). Rainer M. János nem ítélni próbál – ellenkezőleg, a kötet egyik vállalt célja lehántani az eszmét a politikáról, amely kisajátította és hivatalos legitimációs ideológiává, vagy inkább dogmává emelte a szocializmusgondolat egyik, bár a 20. században kétségtelenül legbefolyásosabb változatát, a forradalmi marxizmust. Talán a marginalizált hazai baloldalon evidencia, hogy a „marxizmus–leninizmusként” ismertté vált eszmerendszer (amelyet egyébként Sztálin személyes felügyelete alatt kanonizáltak) erősen megcsonkította és eltorzította a szocialista hagyományt, amelybe eredetileg a társadalmi igazságosság gondolatán túl sok minden belefért – hiszen ma már az is szinte feledésbe merül, hogy a szociáldemokrata elképzelések sok lényeges pontban különböztek a lenini programtól. A sors szomorú iróniája, hogy ezt a sokszínű hagyományt éppen a hatalomra jutott kommunista rendszerek igyekeztek örökre kitörölni a munkások emlékezetéből, mint ahogyan az is, hogy képviselőiket – legalább is a Rákosi-rendszer idején – legalább olyan kegyetlenül üldözték vagy elhallgattatták, mint a deklarált „osztályellenségeket”.

A kirekesztés és kirekesztettség különböző módozatai tehát igen sokféleképpen társultak a szocializmushoz a magyar történelemben. A kötet külön érdeme, hogy a szerző befogadó, mondhatni, liberális szellemben közelít egy ma különösen megosztó témához, vagyis ahhoz, hogyan gondolkodtak egy egyenlő(bb)

társadalom eszméjéről a 20. századi Magyarországon egymástól valójában nagyon távol álló gondolkodók és kritikai értelmiségiek. Az értelmiségi helyzetről már fentebb esett szó; de a kritikai elem is hangsúlyos, hiszen a kötetben bemutatott szerzők valamennyien megfogalmazták a fennálló renddel szemben egyfajta bírálatot – tették ezt akár a rendszeren belül, akár pedig marginalizált pozícióból. Kiemelem, hogy a kötet kitér a két világháború közötti rendszerkritikára is. Ma, amikor sok esetben a Horthy-korszak megítélésének revíziója folyik, hiszen a regnáló hatalom – a szocialista időszakot, de sokszor még a rendszerváltást is idézőjelbe téve – valamiféle folytonosságot tételez egy kétségtelenül antidemokratikus (és nem mellékesen vadul antikommunista) rendszerrel, ez a bírálat különösen releváns. A korszak ugyanis sok szempontból szorult „korrekcióra” – kevésbé eufemisztikusan megfogalmazva égető szociális feszültségeket, társadalmi egyenlőtlenségeket halmozott fel, és egy szigorú kasztrendszert működtetett, amit például a munkások és a szegényparaszatok társadalmi mobilitása és továbbtanulási esélyei is jól illusztráltak. Földes Ferenc számításai szerint az utóbbiaknak alig volt lehetőségük bejutni a főiskolára; vagyis elmondhatjuk, hogy a hazai középosztály újratermelte önmagát, és lezárta a mobilitási csatornákat. Illúzió, hogy a rendszerváltás után berendezkedő új elit a Horthy-korszakban is „úri” gyökerekkel rendelkezett, sőt sokszor nem más, mint a család történet és a magyar történelem egyenes meghamisítása.

Érdemes tehát röviden bemutatni a szocializmusgondolat hazai előtörténetét, amit a kötet nagyon lelkiismeretes és hiánypótló módon végez el. Itt is jellemző a befogadó szemlélet, hiszen a kötet első fejezete olyan gondolkodókat is tárgyal, mint a keresztényszocialista Kovrig Béla, a szociáldemokrata Mónus Illés, vagy a liberális szocializmust képviselő Jászi Oszkár – illetve elsősorban annak rekonstruálására helyezi a hangsúlyt, hogy hogyan képzeltek el ezek a szerzők egy progresszív(ebb) társadalmat. Örök nagy téma volt az állam és a társadalom viszonya, vagyis az a kérdés, hogy milyen szerepet vállaljon az állam a gazdaság irányításában és a társadalmi szervezetek felügyeletében (ezt a két világháború között nemcsak a sztálini rendszer

megítélése, hanem a hadigazdaság tapasztalata is befolyásolta). Mónus például érzékelt a tervezés növekvő szerepét a társadalomirányításban (ezt globális jelenségnek tekintette!), de az emberi természet és az ember megváltoztatását legalább olyan fontos előfeltételnek gondolta egy valódi szocialista társadalom kialakulásához. Reálisabb célkitűzésnek tartotta azonban a munkásmozgalom politikai programjának végrehajtását, így a demokratikus politikai reformokat és a szociális problémák társadalmi orvoslását.

Miközben a szociáldemokrácia hagyományosan a szakszervezeteket tekintette fő szervezeti bázisának, a keresztényszocialisták a hivatásrendekre alapoztak. Kovrig például olyan kis magántulajdonon alapuló gazdaságot és társadalmat vizionált, ahol a feladatokat egy hivatásrendi elven szerveződő állam koordinálja. Létrehozásában sajátos módon keverte a bázisdemokráciát az állami kényszerrel. A tulajdon kérdésében reformokat sürgetett, még a magyar nagybirtokhoz is hozzányúlt volna. Ahogyan látjuk, a Horthy-korszak társadalmi-gazdasági átalakítását, vagy legalábbis megreformálását olyanok is sürgették, akik a rendszer keretein belül tevékenykedtek, sőt állami funkciókat is betöltöttek.

Rainer M. János kitér a magyar népi mozgalom elképzeléseire is. Ez ma is nehéz, vagy legalábbis történelmileg terhelt téma, hiszen a népi írók egy része később eljutott a faszizmus, mások meg a sztálinizmus támogatásáig. A szerző a ma is méltatlanul keveset idézett Németh László (aki egyébként elítélte a faszizmust) ideológiai-politikai gondolkodásának felfejtésén keresztül kísérli meg feltárni a népi radikalizmus szellemi gyökereit. Fontos itt kiemelni, hogy Németh foglalkozott a kelet-közép-európai fejlődés „különlegességével”, a nyugati modelltől eltérő sajátosságokkal, amelyet összekapcsolt a sajátos magyar viszonyokra szabott „minőségiszocializmus” eszméjével. A minőségipar a kistermelési formákat jelentette (Némethre különösen hatott a *Gartenland* mozgalom), amelyeket támogatni, míg a tömegipart nacionalizálni kell. Ahogyan Rainer M. János megállapítja, a programban keveredik a decentralizált bázisdemokrácia, az anarchizmus, a korporativizmus és a szocializmus. Németh az „életképes birtok-

magyságot” tekintette kívánatosnak, illetve a „tájszövetkezeti” keret kialakítását javasolta, egymillió magyar minőségi termelővel. Bármilyen utópisztikusnak tekintjük is ezt a programot, Németh Rainer által is idézett 1936-os szavait érdemes némi áthallással idézni ma is a magyar elit és a magyar középosztály „karakteréről”, tervének bukása után: „A magyar középosztályból olyan töredéket akartam leválasztani, amely a paraszt- és munkásosztály javára szembefordul az uralkodó réteggel, s kihasználva a megbomló osztálytudat ingását, egy ránk szabott szocializmust plántál be a Duna-területre, mely a marxi gazdasági követeléseket a huszadik század szellemével kapcsolja össze. Tíz évbe került, amíg beláttam, hogy ez lehetetlen. A magyar középosztályból ilyen töredékek le nem választhatók, bizonyos szavak elterjedése nem az osztály-lelkiismeret, hanem az osztálycinizmus jele, a magyar népen olyan érdekközösség ül, mely belsőleg meg nem bontható, s elsöpörni is csak külső erő vagy világtörténelmi katasztrófa képes.” (52.)

Nagy kérdés, hogy a nyugati történések, a gazdasági világválság, a „megkésett” magyar út és az égető szociális problémák végül belülről szét tudták volna-e feszíteni a Horthy-korszak társadalmi-politikai rendszerét. A világtörténelmi katasztrófa azonban bekövetkezett, és elvezetett a tragikus magyar szerepvállalásig, a 20. századi hazai történelem legsötétebb fejezetéig, a zsidó népiirtásig, melynek során magyarok gyilkoltak magyarokat. Miközben a szocializmus, vagy legalábbis annak szovjet típusa kétségtelenül „kivülről” érkezett, ahogyan a fentiek is mutatják, volt egy alulról jövő elégedetlenség, vagy akár baloldali radikalizmus, amelynek követeléseit, társadalmi-politikai programját értelmiségiek is megfogalmazták a korszakban. Ezt a belső felhajtóerőt semmiképpen nem szabad ignorálni, ahogyan a totalitárius elmélet leegyszerűsítő sémái feltételezik, amelyek szerint az *egész* szocializmus tévút volt, és a szovjetek kényszerítették rá Kelet-Európára. Ez a nézet figyelmen kívül hagyja a kelet-európai *sajátos* fejlődés több évszázados problémáját, amely a rendszerváltás után is visszaköszön. Azt is érdemes éppen az értelmiség szempontjából megfogalmazni, hogy a második világháború és különösen a holokauszt tragikus tapasztalata nyomán

sokan fordultak önként, belső indíttatásból a baloldali gondolat felé, amely olyan emancipációt ígért, ami precedens nélküli volt a magyar történelemben.

A kötetben bemutatott Veres Péter és Bibó István programján persze a Rákosi-diktatúra megszilárdulásával gyorsan átlépett az idő. Itt csak a szerző Bibó Istvánról írt, alábbi sorait emelem ki: „Veres Péterrel ellentétben Bibó István sohasem határozta meg magát szocialistaként, de a társadalmi igazságosság szempontjait egész életében fontosnak tartotta. Ezt azonban alárendelte (vagy inkább természetes részének tekintette) annak az ügynek, amit viszont élete igazi kérdésének tartott: lehetséges-e olyan politikai rendszer, amely az ember számára egyénenként és a társadalom tagjaként egyaránt megadja a méltósággal élt, vagyis szabad élet esélyét? Lehetséges-e humanizált hatalom? Bibó István erre igennel válaszolt, s eszménye egy már-már a hatalomnélküliség állapotához közelítő demokratikus rendszer volt.” (58.)

Noha, ahogyan láttuk, erről volt „előzetes” gondolkodás Magyarországon, a diktatúra végül éppen az ellenkezőjét valósította meg, elnyomó központi hatalommal és szélsőségesen centralizált tervezéssel. Érdeemes talán azon eltöprengeni, hogy milyen esélyei lettek volna egy szocialista demokráciának egy olyan országban, ahol fájóan hiányoztak a demokratikus hagyományok. A baloldali radikalizmus talán nem is maradt volna fenn diktatúra nélkül – de ez persze nem a történettudomány és a kötet által vizsgált nagy kérdések közé tartozik.

Mindenesetre nemcsak gondolati kísérletek voltak a kommunista diktatúra újratervezésére, hanem ezt a történeti fejlemények is kikényszerítették. Az 1956-os forradalom megmutatta, hogy a diktatúra a sztálini formában nem fenntartható (természetesen ehhez kellett Hruscsov hasonló felismerése a Szovjetunióban). Fontos azonban megjegyezni, hogy a revizionista újratervezők még a szocializmus megreformálásán, és nem annak leváltásán gondolkodtak. Ahogyan Rainer írja: „A revizionista javaslat egy értelmiségi jellegű, szakpolitikai ügyintéző állam, szemben a proletár jellegű parancsuralmival. Az öngazgatás elve alapján az üzemeket és a szakszervezeteket magukra az ott dolgozó

munkásokra, a mezőgazdaság átalakítását pedig a parasztokra kell bízni.” (65.) Vagyis ekkor még a kritikai értelmiség többsége nem jutott el a szocialista gondolat teljes elvetéséig, nem kívánta a Horthy-korszakot, sem pedig a kapitalizmust visszaállítani. Megkockáztatom, hogy ennek oka abban rejlik, hogy akik átéltek, azok számára a Horthy-rendszer még a Rákosi-diktatúra tapasztalatai után sem jelentett perspektívát. A munkástanácsok létrehozása – az értelmiség reformjavaslatai, „ötletelése” mellett – éppen azt bizonyítja, hogy a szocialista gondolatnak ekkor még volt tömeges mozgósító ereje.

A hatvanas évek újabb lendületet adtak az újratervezésnek. Itt mindenképpen érdemes „előreszaladni”, és Konrád György és Szelényi Iván klasszikusát, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, Nyugaton is igen nagy hatású munkáját bekapcsolni az elemzésbe. Ők történeti módon kívánták bizonyítani azt a tézist, hogy a szekuláris értelmiséget annak újkori megjelenése óta „újraelosztó” (redisztribútor), teleologikus meggyőződések és ethoszok vezérlik. „Sajátos kelet-európai osztályfejlődése során különleges, szoros kapcsolatba került a térség modernizációjával és legfontosabb uralmi intézményével, a modern állammal. A 19–20. század fordulóján az idegen, frusztrált és gyenge értelmiség bírálta az államot, de egyben annak totalizálására és teljes birtokba vételére törekedett. Az első szocializmuskonceptciók ennek az ambivalens szellemiségnek a termékei.” (153.) A kelet-európai államszocialista szakaszban a redisztribútor értelmiség osztállyá szerveződik, és átveszi a hatalmat. Noha a sztálinista bürokrácia ellenállása ezt végül megghiúsította (ahogyan Szelényi az 1980-as évek végén önkritikusan megjegyezte), fentebb már szoltam az értelmiség kitüntetett helyéről és szerepéről az államszocializmusban. Nem véletlenül sürgette Németh László és Veres Péter is a nép „iskolázását”, amelytől azt remélték, hogy pótolja a hiányzó demokratikus hagyományokat. Ráadásul az államszocializmus „kinevelt” egy saját értelmiségi réteget, amely, legalábbis ekkor, többségében a szocialista eszme- és keretrendszerben gondolkodott. Ez abban is megmutatkozik, hogy – komoly marxista műveltségük révén – éppen a marxi társadalom- és formációelméletből kiindulva vezették le, hogy miért vagy miben *nem* szocia-

lista az államszocializmus. Még ha ki is szorultak a tudományos élet irányításából (vagy sokszor a nyilvánosságból is), ezekre a szerzőkre nagyon is hatott az az értelmiségi ethosz és társadalomtervező elkötelezettség (a társadalomtervezés mint hivatás), amely elválaszthatatlan volt a kor szellemétől, hiszen kezdetben éppen a szociológiától várták a társadalmi mérnökösködés elméleti-szellemi feltételeinek biztosítását. Az már más kérdés, hogy a kelet-európai „marxista reneszánsz” végül átcsapott a „létezett” szocializmus egyre radikálisabb bírálatába – kezdetben azonban baloldali, sőt marxista perspektívából.

A szerző sorra veszi a kritikai szociológia társadalomjobbító javaslatait, Hegedüs András és Márkus Mária programját és kutatásait, akik „számos példával bizonyították, hogy a társadalmi különbségek fő alakítója a bürokratikus hierarchiában elfoglalt hely. [...] A szükségletek szerinti alapfogyasztás – bár önmagában is ellentmondást rejt – biztosítója csakis állami politika lehetett volna. Miközben világosan látták, hogy a hatvanas években a szegénység felszámolása van napirenden, abban bíztak, hogy a humanizálás mégoly szerény eredményei – bázisdemokrácia és juttatott alapfogyasztás – valódi rendszerszintű vonzerővel bírnak, akár a más társadalmi rendszerű országok számára is” (115).

Érdemes itt még kiemelni Márkus Mária kutatásait a nők helyzetéről. Márkus az állami politikától, illetve az oktatástól várta a minőségi javulást, a nők egyenjogú bekapcsolását a társadalmi részvételbe, és a „magasabb kultúrájú” munkásrétegek kinevelését, akik már túl tudnak lépni a patriarchális családi kereteken és nemi szerepfelfogáson (hogy ne is beszéljünk a reprodukció feladatairól és a házimunka egyenlő elosztásáról!).

Heller Ágnes ennél továbbmenve egyenesen a családformák és a mikroközösségek *radikális* átalakítását javasolta, amely nemcsak a patriarchális normákat szüntette volna meg, hanem előkészítette volna az utat a szocializmus mint az el nem idegenedett társadalom megvalósulása számára. Heller szerint ehhez nem elegendő a hatalom megragadása és a termelőeszközök államosítása; a továbblépéshez a mindennapi élet radikális átépítésére van szükség. A megfelelő szocializáció színtere

pedig *nem* a polgári család (amely fennmaradt, és továbbra is hátrányos helyzetet teremtett a nők számára), hanem az olyan mikroközösségek, amelyek legyőzik a bírvágyat, túllépnek a szabadidő és a fogyasztás szabályozásán, és kialakítanak egy új típusú pszichikus karaktert. „Ezekből az elemekből – individuuum, mikroközösség, a mindennapi élet humanizálása életvitelben – építette fel Heller Ágnes az évtizedfordulón az osztársadalmi forradalmi gyakorlatra vonatkozó javaslatát, amely egyben az életforma forradalma. Addig azonban még hátravolt az építkezés egy fontos mozzanata, amelynek során Heller megpróbálta rekonstruálni Marx jövőre vonatkozó vízióját egyetlen központi kategória, az emberi szükségletek segítségével.” (123). Az elidegenedés, vagyis a tőkés berendezkedés megszüntetése a tömegekben mint radikális szükséglet jelenik meg. A kommunizmus marxi elképzelésében az „egyesült termelők” társadalma az, melyben a radikális szükségletek kielégülnek, illetve új, magasabb rendű szükségletek alakulnak ki az emberekben. Az nem világos azonban, hogyan lehet majd ezeket az új szükségleteket kielégíteni (főleg, ha közben az új társadalomban a termelés is másképpen – kevésbé dinamikusan – fejlődik majd, mint a profitorientált kapitalizmusban). Fennmarad-e a munkamegosztás? Hogyan lehetséges a kevésbé kívánatos feladatokat igazságosan elosztani? „Rekonstrukciója végén Heller a mindennapi élet radikális forradalmasításának perspektíváját illetően nem sokkal jutott előbbre, mint a marxizmus jóindulatú kritikusai: a kommunizmus elképzelhetetlen a marxi logika alapján, de az addig vezető út sem kivitelezhető. A megvalósult közösség állhat individuuumokból, de ugyanakkor integrációnak *is* kell lennie, ami valaminő irányítás – vagyis intézmények, vagyis *politika* – nélkül lehetetlen. Ugyanakkor intézmények, politika, maga a társadalom – mind az emberiség előtörténetéhez, utoljára a kapitalizmusához tartoznak, és eleve nem is lehetségesek túl azon” – vonja meg a mérleget Rainer (126).

A Lukács-iskola legnevesebb gondolkodói így jutottak el a társadalomjobbító szándéktól a marxizmus dekonstrukciójáig. Fordulatot jelentett itt a szerző meglátása szerint Bence György, Kis János és Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazda-*

ságtan? című munkája. A szerzők abból indulnak ki, hogy mind a nyugati újbaloldal, mind pedig a kelet-európai (reform)közgazdászok egyfajta ortodoxiával viszonyulnak a marxi elmélethez: a nyugati újbaloldal az emberi emancipációt kéri számon az újratervezőkön, azzal vádolva őket, hogy már nem is törekednek rá; a keleti gazdasági reformerek pedig nemcsak e felszabadító intenciókról, hanem a *Tőke* közgazdaságtanáról is hallgatnak, azt érinthetetlennek, bírálhatatlannak tartják, a gyakorlatban alkalmazhatatlannak vélik, a felszabadítást pedig egyenesen légvárás utópiának (141). A kérdés, amit a szerzők boncolgatnak, az, hogy megvalósíthatók-e egyáltalán a marxizmus radikális törekvései. Ehhez visszanyúlnak az alapfogalmak tisztázásához, egészen pontosan úgy próbálják meg a szocializmus marxi mestertervét rekonstruálni, hogy szembesítik a *Tőke* közgazdaságtanát a marxi filozófiai intenciókkal. Az eredmény: a marxi mesterterv egyik eleme sem állja ki a tovább- és végiggondolás próbáját. Rainer M. János csak néhány következetlenséget emel ki a szerzőtrió felsorolásából: „Mivel a gazdasági kalkuláció [...] képtelen megoldani a visszavezetés feladatát, le kell vonnunk a következtetést, hogy a szocialista társadalom központi gazdaságirányítási szerveinek nincs több esélye a közvetlen munkaidő-gazdálkodás megvalósítására, mint az elkülönült tőkés vállalkozónak. [...] ha a jövőbeni szükségleteket legalább részben a jövőbeni termelés hivatott felkelteni, akkor a termelést nem irányíthatják pontosan az előrelátott szükségletek. [...] Ameddig az összes társadalmi szükséglet kielégítésének eszközei nem válnak mind bőségessé, a szükségletek érvényesítése és fejlődése nem valósulhat meg az egyének és a társadalmi termékek közvetlen, dologi kapcsolatában.” (144–145.)

Azért idéztem ennyit a szerző tollából, hogy érzékeltessem, micsoda elemző munka és az újratervezők nyelvének, fogalmainak és nézeteinek filozófiai és filológiai felfejtése alkotja a kötet megírásához szükséges „háttérmunkát”. Hangsúlyozom, hogy a korszakban Magyarországon létezett egy olyan kritikai értelmiség, aki ezt a nyelvet beszélte, ezeket a fogalmakat értette, és közéleti feladatának, ha úgy tetszik, ethosának tekintette a nyilvános diskurzusba való bekapcsolódást, egymás meghallgatását/

elolvasását, és ahol a magas szintű műveltség és intellektuális érdeklődés előfeltétele volt a tagságnak. A marxi elmélet dekonstrukciója lehetetlen lett volna egy olyan magas szintű filozófiai és filológiai tudás nélkül, amely akkor – legalábbis a vezető értelmiség köreiből – szinte kötelező érvényűnek számított.

A szerző külön fejezetet szentel a gazdasági újratervezőknek, akik a szocialista gazdaság működtetéséről folytattak elméleti vitákat (illetve igyekeztek működőképessé tenni ezt a gazdaságot). Jegyezzük meg: Rainer célja itt sem a politikai döntések hátterének feltárása, hanem elsősorban arra keresi a választ, hogyan próbálták meg a bemutatott szerzők a marxi közgazdaságtant, az államszocializmus sztálinista gyakorlatát, és az anyagi szükségletek minél magasabb fokú kielégítésének *politikai* követelményét (amelyet jelölhetünk az életszínvonal-politikával vagy a fridzsiderszocializmussal) összeegyeztetni egymással. Itt olyan szerzők kritikáit és reformterveit is elemzi a szerző – Kornai János megkerülhetetlen munkássága mellett –, mint Liska Tamás, Laky Teréz, Kopátsy Sándor, vagy Jánossy Ferenc. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy, noha ezek a szerzők Kornai kivételével ma már kevésbé ismertek és tanítottak, ahogyan Rainer könyve is bizonyítja, érdemes „leporolni” a feledésre ítélt munkákat, hiszen – noha ez csak a saját továbbgondolásom – a mai kapitalizmus is „korrekcióra” – *horribile dictu*, újratervezésre – szorul. Liska „tervpiaca”, amelyen szocialista vállalkozók versenyeznek, és munkájuk eredményét az utólagos, termékpiaci kontroll értékeli, vagy Kopátsy szocialista tőzsdéje abban a korban, amikor megfogalmazták, túlzottan „revizionistának” minősült; később pedig, amikor már ötleteket adhatott volna egy *másfajta* szocializmus elgondolásához vagy egy demokratikus újratervezéshez, a szocializmus mint alternatíva került le a történelmi napirendről.

Ezzel elérkeztünk a kötet utolsó nagy fejezetéhez, amely azokkal az évekkel foglalkozik, amikor a szocializmus lassan eltűnik az újratervezésből. A *Fordulat és reform* (1986) a szocializmus egyes elemeit még nem megkérdőjelezhető realitásokként kezeli, de a *tulajdon* központi kérdésében már radikálisabb reformokat sürget: „A szocializmus nyolcvanas évekbeli értelmezéséhez

leginkább a tulajdoni reformról írottak kapcsolódtak. A *Fordulat és reform* szerzői lényegében mindenkit tulajdonossá, vagyis egyszerre kollektív és magántulajdonossá tettek volna, ahol a tulajdonrészek »kiszrésvény-piacon« cserélhetnének gazdát. [...] Az öngazgató vállalatok feladata az állami tulajdon társadalmasítása, a dolgozóknak kiosztandó részvényekkel. Ily módon nem mellesleg mód nyílna a vállalatok felbontására is. Az 1984-es szervezeti reformok nyomán létrehozott vállalati tanácsok által irányított állami vállalatok tulajdonosi jogait vagyongazdálkodó holdingok kapták volna, de nagy szerepet szántak az önkormányzati tulajdonnak is.” (222.) A disszidens értelmiség által megfogalmazott *Társadalmi Szerződés* (1987) is szólt még a különböző tulajdonformákról, de a lényege a politikai átalakulás programja volt. Rainer így vonja meg a rendszerváltáshoz vezető út mérlegét: „Elhomályosult a szocializmus *valósága*, célokat meghatározó kényszerű *perspektívája*, amely még a nyolcvanas évtized elején is kitöltötte a horizontot. 1982–84-ben még úgy tűnt, érdekes, hogy mi a különbség 1956 és az akkori, aktuális szocializmusképzetek között; hogy mi maradhat és mi használható a lengyel *Solidarnosc* forradalmának eredményeiből. Az évtized végére az archetípus meghatározta szocializmuskép távolodó *emlékké* vált. Emlékké, amelyre hivatkozni sem kell, mert minden valódi újratervezés akadályja csupán. Hogy ilyen körülmények között akár a szocializmus valódi újratervezése is lehetségessé válhat, makacs hívók kis csoportjain túl mérlegelés tárgyát is alig képezte. A szocializmus újratervezése, úgy tűnt, végleg lekerült a napirendről.” (242.)

Ahogy a recenzió elején írtam, Rainer M. János vállalkozása, hogy kortárs szövegekből kiindulva rekonstruálja a szocializmusgondolat fejlődését és leépülését Magyarországon, már téma-választása okán is *tett*. Amilyen igényességgel a szerző kibontja a ma már a beavatatlan számára érthetetlennek tűnő szövegekből a sajátosan magyar szocializmusképeket, a marxi kommunizmusvízió rekonstrukcióját és dekonstrukcióját, a gazdasági újratervezés elméleti-szellemi kísérleteit és a forradalmi marxizmus (majd pedig a szocializmus) lassú kilügződését az értelmiségi közvéleményből és kritikából, az pedig igen magas fokú tudomá-

nyos teljesítmény. A kiválasztott idézetekkel illusztrálni próbáltam, milyen utat járt be a szerző a szocialista újratervezés nyomában, és milyen nyitottsággal, befogadóan és empatikusan írt hőseiről, akik ennek a kornak a szellemi-intellektuális arculatát jelentősen meghatározták.

Rainer M. János szellemtörténeti kísérlete sok tekintetben magányos hőssé teszi a szerzőt. A hazai jobboldalon nagyon kevés szimpátiára számíthat az, aki ma baloldali eszmetörténettel foglalkozik, ráadásul nem ítélkezni akar, hanem „szövegelemez”, és az adott kor kontextusában értelmezi a feldolgozott, óriási mennyiségű szöveget. A megmaradt baloldal pedig ma sem tud megszabadulni a szektás hagyományoktól, és nem túl megértően fordul egy olyan liberális szerző felé, aki más perspektívából és jóval „befogadóbban” szemléli a baloldali hagyományt. Rainer M. János elkötelezett a téma iránt, anélkül, hogy „makacs hívő” lenne – a forradalmi marxizmustól pedig igencsak távol áll. Ez a távolságtartás azonban olyan rálátást (is) enged a magyar szocializmusgondolat fejlődésére és hanyatlására, amely a „hívőkből” sokszor hiányzik.

Rainer M. János könyve tehát vitathatatlanul nagyon komoly szellemi teljesítmény, amely megkerülhetetlen szakmunka lesz akkor, amikor a szocializmusgondolatra nagyobb „kereslet” mutatkozik. Emellett igen élvezetes olvasmány, amely értő és érzékeny szemmel kalauzolja el az olvasót a marxi filozófia és közgazdaságtan újragondolóinak és újratervezőinek szellemi labirintusában (ahol bizony sokszor nagy szükség van a szerző útmutatására!). Olyan, a mai köztudatból jórészt kiszorult szerzőket olvashatunk újra, akik egykor meghatározták a *gazdmech* és a fridzsiderszocializmus korának szellemi horizontját és perspektíváit. Számos oka volt, amiért ezek a perspektívák csupán perspektívák vagy egyenesen utópiák maradtak, azt azonban érdemes hangsúlyozni, hogy a korszak – a káderbürokrácia mellett – ilyen gondolkodókat is „kitermelt” – akkor is, ha lemondott szellemi teljesítményük gyakorlati használatáról (sokszor a teljesítményről is!). Rainer M. János könyve megkerülhetetlen lesz egy olyan korszakban, amikor megint folytatódhat Magyarországon egy másfajta útkeresés.

Mindössze két olyan észrevételem van, amely már a továbbgondolásra tesz kísérletet. Rainer M. János könyve lezárul a rendszerváltással – a tulajdon kérdése azonban, amelyre a diszszidens értelmiség akkoriban nem sok szót vesztegetett, döntően alakította az új berendezkedést, és napjainkra az akkor leosztott „lapok” az életésélyeket is nagy mértékben meghatározzák. Nem véletlenül ez lett az *egyetlen* fontos kérdés, amelyet a 2010 után berendezkedő rezsim is a magáévá tett, és a saját elitje javára igyekezett „korrigálni” az akkor kialakult gazdasági-anyagi egyenlőtlenségeket. Az állami tulajdon sorsa (pontosabban elosztása) olyan megkerülhetetlen kérdéssé vált, amely döntő szerepet játszott a rendszerváltás menetében és talán abban is, hogy a szocialista elképzelések a vegyes tulajdonformákról végül valóban csak egy nagyon szűk, antikapitalista baloldali értelmiségi körben éltek tovább. Persze említhetjük itt a disszidens értelmiség és a reformközgazdászok egybehangzó tapasztalatát a „létezett” szocializmus megreformálhatatlanságáról, mint ahogyan azt is, hogy az elhallgatás és a politikai üldözés az első esetben tovább növelte a szakadékot a kritikai értelmiség és a hiteles szocializmusviziók között. Az új elit berendezkedését azonban nem a kritikai értelmiség határozta meg, mint ahogyan befolyásuk egyre inkább csökkent, főleg azután, hogy a rendszerváltás sokak számára nem váltotta be a hozzá fűzött anyagi reményeket (hogy az életszínvonal hamarosan felzárkózik a nyugati szintre), hanem éppen ellenkezőleg: társadalmi-anyagi lecsúszás lett a sorsuk. A „vesztesek” pedig óhatatlanul elfordultak a liberális demokráciától és persze az értelmiségtől is.

Ennek a szomorú folyamatnak az egyik állomásán vagyunk. Sorolhatnám a kortársak számára közismert tényeket a humán értelmiség társadalmi-anyagi térvesztéséről, az egész humán kultúra és a humanizmus teljes elértéktelenedéséről, amely a kapitalista centrumban is érződik, csak nálunk még fokozottabban érvényesül. A tanárok kriminalizálása a maoista kulturális forradalmat idézi, és mint egykor, ma is tömegek tapsolnak neki. Rainer M. János könyvének – és ezt nagyon szomorúan mondom – ma egész egyszerűen alig van közönsége, hiszen sokaknak már az igényes nyelv megértése is gondot okoz. Természetesen a kriti-

kai értelmiség soha nem ölelt fel tömegeket; de ma már az a közeg is hiányzik, amely egykor a disszidenseknek közösséget adott. A hatalom – minden bizalmatlanság, gyanakvás vagy akár nyomásgyakorlás ellenére – odafigyelt az értelmiség gondolataira; a sorok között olvasást pedig a „művelődő” munkások is megtanulták. Ma az embereket jóval inkább foglalkoztatja egy-egy „celeb” magánélete vagy közbotránnya, mint egy új könyv megjelenése, amely még a szűk szakma figyelmére is alig tarthat számot. A neoliberais kapitalizmus világában egyszerűen nincs szükség humán tőkére vagy kultúrára – a vállalt cél a „releváns”, vagyis a gazdasági életben és a technológiában alkalmazható tudás és tudomány támogatása. A projektalapú világban tulajdonképpen „főállású” értelmiségiekre sincs szükség.

Egyelőre egy disztópia látszik kibontakozni – legalábbis a jelen sorok írója előtt. Az értelmiség mintha kiiktatná a kulturálódás és a kultúra közvetítésének ethoszát, és közben nem veszi észre: ezzel az egész értelmiségi lét is feleslegessé vált. Őn a legnagyobb veszélyt nem a mesterséges intelligenciában látom, hanem abban az önfeladásban, amellyel az értelmiség tudomásul veszi saját okafogyottságát. Be lehet húzódni a hatalom berkeibe – de ott is egyre kevesebb „ingyenélőre” van szükség, és legfeljebb remélni lehet, hogy nem mi kapcsoljuk le a villanyt.

Rainer M. János kívülálló marad – a szó legjobb értelmében. Egy olyan értelmiségi ethoszt őriz, amelyet ma – sajnos – egyre kevesebben osztanak. Nem csak a „törzsi” gondolkodás, a szektás szembenállás választja el egymástól a különböző politikai-kulturális táborokat; sokszor a közös nyelv, a közös kánon, a közös műveltség is hiányzik. Persze, lehet nosztalgikusnak is gondolni a „kritikai közönség nyilvános okoskodásának” hiányolását. Ez a nyilvános okoskodás azonban – ha van is – már korántsem az értelmiségi diskurzust célozza; célja egyre inkább a denúciálás, a másik tábor kirekesztése az egyre szűkülő erőforrásokból, vagy – a cinizmust nem is leplezve – a tömegek manipulálása, a „plebs”-közvélemény félrevezetése a hatalom megtartása céljából. Itt azonban kruciális tévedés mutatkozik. Míg az államszocializmus soha nem vetkőzte le művelődési misszióját, és szüksége volt valamifajta értelmiségi legitimációra, a neolibe-

rális kapitalizmusnak egyáltalán nem hiányzik a kritikai közönség nyilvános okoskodása; a tömegek manipulálása meg amúgy is remekül megy neki. Nincs szüksége értelmiségi legitimációra, bármit gondoljanak is a különböző szakértáborok. Az oktatás teljes tönkretétele nem anomália, hanem a rendszer leglényegébe illeszkedik.

Rainer M. János könyve ennyiben korszerűtlen elmélekedés. Más tekintetben azonban reményt ad arra, hogy maradtak még írástudók, akik leveszik a polcról a porosodó, korszerűtlennek kikiáltott könyveket, és hosszú évek munkáját fektetik a szövegek értelmezésébe, értő magyarázatába, kommunikálnak ezekkel a szövegekkel – és az olvasóval is. Ez is egyfajta párbeszéd. Nem lesz belőle „releváns” tudás, és a tömegek manipulálásához sem kerülünk közelebb. Mégis, amellet, hogy megmutatja egy korszak útkeresését és útvesztését, olyan értékekre és vitákra is rámutat, amelyek messze meghaladják a mai szellemi-kulturális színvonalat. A szerző azzal a reménnyel teszi le a tollat, hogy egy jobb korban lesz ebből még nyilvános – és korszerű – okoskodás.

Bartha Eszter